

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.16

Stanisław Koziara

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Z osobliwości językowych warsztatu przekładowego *Biblii brzeskiej* (zagadnienia wybrane)

Słowa kluczowe: *Biblia brzeska*, przekład biblijny, historia języka polskiego, polski styl biblijny

Key words: *Brest Bible*, biblical translation, the history of Polish language, Polish biblical style

Przypadająca w roku bieżącym rocznica 500-lecia reformacji stwarza niecodzienną okazję do przypomnienia i ponownego zwrócenia filologicznej uwagi na te rodzime świadectwa protestantyzmu, których ważniejszą częścią są rozliczne, szesnastowieczne tłumaczenia ksiąg biblijnych. Bez wątpienia osobne miejsce w tym dorobku przypada kalwińskiemu tłumaczeniu Biblii z roku 1563, zwanemu w tradycji *Biblią brzeską* lub *Radziwiłłowską*. Poniższe uwagi na temat wybranych aspektów języka oraz warsztatu przekładowego tego tłumaczenia godzi się poprzedzić syntetycznymi informacjami na temat genezy, losów oraz dotychczasowej, filologicznej jego oceny.

U źródeł, historii i znaczenia *Biblii brzeskiej*

Biblia brzeska to drugie w porządku chronologicznym, po katolickiej *Biblii Leopoldy* (1561), kompletne tłumaczenie Pisma Świętego na język polski, a zarazem pierwszy, polski przekład całościowy Biblii protestanckiej. Jest jednocześnie jednym z czterech pełnych polskich przekładów Pisma Świętego powstałych w szesnastym stuleciu, określanym wyróżniającym mianem „złotego wieku polskiej Biblii”. Osobny prymat *Biblii brzeskiej* wynika także z faktu, iż jest pierwszym polskim tłumaczeniem całej Biblii z języków oryginalnych. Dodatkową rangę i rozmach temu przekładowi nadaje fakt, iż w skład jego inicjatorów, redaktorów i tłumaczy wszedł międzynarodowy zespół złożony z wielu czołowych postaci polskiej i zagranicznej reformacji. Historyczne znaczenie *Biblii brzeskiej* bierze się także w dużej mierze z zastosowanych w jej tekście innowacji typograficznych, z których znaczna część na stałe weszła do biblijnych praktyk przekładowych (m.in. podział tekstu na wersety, bogaty komentarz poboczny, rejestry, ilustracje). Także pod względem metody przekładowej kalwińska *Biblia brzeska* uchodzi za tekst wręcz prekursorski, w wielu

miejscach zdradzający cechy przekładu swobodnego, znacznie wyprzedzającego w tym względzie późniejsze praktyki translacyjno-biblijne.

Mimo iż ukazanie się *Biblii brzeskiej* było wielkiej rangi wydarzeniem translacyjnym, naukowym oraz edytorskim, tłumaczenie to nie spotkało się z należyтым uznaniem wśród polskich protestantów, nie zyskało także rangi kanonicznego tłumaczenia, jakim miało się stać w pierwotnym zamierzeniu jego protektorów i inicjatorów. Źródłem tego początkowo chłodnego przyjęcia, a z czasem wręcz dezaprobaty, można doszukać się kilka. Jedną z głównych przyczyn były coraz silniej narastające w owym czasie spory ideologiczne i podziały w obozie polskich kalwinistów, które nie ominęły także członków zespołu tłumaczy i redaktorów tekstu brzeskiego. Ostra krytyka ujawniła się także ze strony konkurencyjnego obozu antytrynitarzy z Szymonem Budnym na czele, którego ambicją był własny przekład. Wśród zgłaszanych krytyk nie brak było i tych, które zarzucały tłumaczom *Biblii brzeskiej* zbyt nie hołdowanie pięknu języka kosztem wierności przekładowej.

Do tych przeciwności losów *Biblii brzeskiej* z czasem dołączyła swego rodzaju „czarna legenda”. Mowa tu o rzekomym niszczeniu nakładu tejże Biblii przez Mikołaja Radziwiłła, zwanego Sierotką, syna Radziwiłła Czarnego, który z chwilą przejścia na katolicyzm miał wykupywać i palić na rynku wileńskim wszelkie protestanckie dzieła wydawane przez ojca, w tym także *Biblię brzeską*. Dziś w kontekście nowych wyników badań nad dziejami tego przekładu historię tę uznać należy za bardziej zmyśloną (prawdopodobnie przez jezuitów) niż faktyczną (Kwilecka 2006: 119). Z tej to legendy wywodzi się również opinia mówiąca o tym, iż *Biblia brzeska* zachowała się jedynie w nielicznych egzemplarzach i stąd biorących się jej niedostatkach już w XVI wieku. Tymczasem według najnowszych ustaleń do dnia dzisiejszego ocalało od 80 do 100 egzemplarzy przekładu, rozrzuconych po różnych kontynentach (Kwilecka 2003: 19–13).

Pod koniec XVI stulecia dojrzewała wśród protestantów polskich (po zgodzie sandomierskiej z 1570 roku) idea powrotu do *Biblii brzeskiej*, wydania jej wersji poprawionej, w mniejszym, bardziej praktycznym formacie. Mimo podjętych prób, pomysł zarzucono, a inicjatywa poszła ostatecznie w innym kierunku, którego finalnym efektem stał się nowy przekład dokonany przez Daniela Mikołajewskiego, zwany *Biblią gdańską* (1632). I to właśnie ten tekst z czasem zyska akceptację i uznanie wśród polskich ewangelików, przejmując na ponad trzy stulecia funkcję podstawowego tłumaczenia Pisma Świętego. Jak pokazują jednak nowsze badania, wzorem przekładowym i językowym dla tego przekładu w większym stopniu stała się jednakże katolicka Biblia w przekładzie ks. Jakuba Wujka (1599) niż jej konfesyjna poprzedniczka, czyli *Biblia brzeska* (Lisowski 2010a).

***Biblia brzeska* w świetle dotychczasowych badań filologicznych**

Biblii brzeskiej dość długo przyszło czekać na należną uwagę filologiczną. Dość przypomnieć, że jeszcze pół wieku temu, przy okazji rocznicy 400-lecia ukazania się tego tłumaczenia, w trybie dość postulatycznym, jako pilne zadanie formułowano potrzebę zajęcia się językową stroną tegoż przekładu. Minione półwiecze z całą pewnością uznać należy za wnoszące znaczący wkład w dzieło bliższego rozpoznania

filologicznej wartości brzeskiego tekstu. Osobną okazją, przyciągającą na nowo zainteresowanie kalwińską *Biblią brzeską*, stał się przypadający w roku 2013 jubileusz 450-lecia ukazania się jej *editio princeps*¹.

Nie miejsce tu na szczegółowy raport z dotychczasowych opisów oraz formułowanych opinii językoznawczych o tym przekładzie. Pokróćce więc i na potrzeby dalszych wywodów warto przypomnieć ważniejsze w tym względzie opracowania i wynikające z nich ustalenia. Jednym z najstarszych jest studium Ewy Ostrowskiej konfrontujące językową warstwę Psalterza brzeskiego z parafrazą psalterzową Jana Kochanowskiego, w którym krakowska badaczka wskazała na daleko idące pokrewieństwa i walory artystyczne obydwu translacji (Ostrowska 1953: 285–317). Za przekład „[...] stylistycznie bardzo gładki, zwarty, jasny, obrazowy i zdynamizowany” uznała *Biblię brzeską* Maria Kossowska, autorka syntezy dziejów obecności Biblii w języku polskim (Kossowska 1968: 247). Nader ważne miejsce w tych ocenach zajmuje stanowisko Stanisława Rosponda, który na podstawie szeroko zakrojonych badań porównawczych stwierdził, iż „[...] przekłady reformacyjne, jak luterkański *Nowy Testament* w przekładzie Stanisława Murzynowskiego (1553) oraz kalwińska *Biblia brzeska*, w odróżnieniu od tłumaczeń katolickich wiązały polski biblijny język literacki w większym stopniu z żywą mową” (Rospond 1962: 179).

Osobna uwaga poświęcona została również warsztatowi translacyjnemu oraz określeniu miejsca przekładu brzeskiego pośród rodzimych tłumaczeń biblijnych. W efekcie podjętych badań bliższemu rozpoznaniu poddano genezę i kulturową rangę *Biblii brzeskiej* (Kwilecka 2003: 335–352; Kwilecka 2006: 111–121), jej zależność i usytuowanie względem innych tłumaczeń XVI-wiecznych (Czerniatowicz 1969: 34–46; Bieńkowska 1992; Lisowski 2010a; Lisowski 2010b: 143–161), a także rolę i udział owego tłumaczenia w kształtowaniu stylowych konstant polszczyzny biblijnej (Koziara 2001; wyd. 2: 2009). Swoistą syntezą i do pewnego stopnia zwieńczeniem nowszych badań nad tym przekładem stał się fakt jego faksymilowej reedycji w roku 2001 w ramach prestiżowej serii *Biblia Slavica* z obszernym komentarzem filologicznym pióra profesor Ireny Kwileckiej (Kwilecka 2001: 1485–1660)².

Przywołane tu pokrótce rezultaty dotychczasowych zainteresowań filologiczną stroną szesnastowiecznej Biblii protestanckiej nasuwają kilka spostrzeżeń. Uogólniając nieco, można powiedzieć, że badania te sytuują się w dwojakim nurcie

¹ Rocznicą ta stała się okazją do zorganizowania w Warszawie w roku 2013 międzynarodowej konferencji nt. *Biblia brzeska w 450-lecie wydania przekładu. Historia, język, kultura, teologia*, z której część materiałów ukazała się w anglojęzycznym czasopiśmie „Reformation & Renaissance Review”, Vol. 17, No. 1. Inną z kolei inicjatywą było interdyscyplinarne sympozjum odbyte we Wrocławiu, którego pokłosie zawiera się w osobnej publikacji (zob. *Biblia brzeska* 2013). Warte odnotowania jest także międzynarodowe spotkanie w roku 2013 w Brześciu, miejscu wydania kalwińskiej Biblii, z udziałem badaczy polskich, białoruskich, litewskich oraz ukraińskich, którego owocem jest wielojęzyczna publikacja (zob. *Брэсцкая Біблія; Biblia brzeska* 2015).

² Zgodnie z zamysłem edycyjnym serii *Biblia Slavica* komentarz ten ukazał się w języku niemieckim. Jego merytoryczną zawartość polskiemu czytelnikowi w sposób syntetyczny przybliży osobny artykuł Arlety Łuczak (2004: 53–75). Szerzej nakreślony stan dotychczasowych, rodzimych badań filologicznych wokół *Biblii brzeskiej* zawiera się z kolei w osobnym opracowaniu Stanisława Koziary (zob. Koziara 2015: 63–72).

refleksji. Z jednej strony stanowią przybliżenie dziejów kształtowania się niektórych cech językowo-stylistycznych polszczyzny biblijnej, widzianych w porównawczej perspektywie tak dawnych, jak i nowszych rodzimych translacji Pisma Świętego, roli, jaką w tym procesie odegrały przekłady katolickie oraz protestanckie, w tym bliżej omawiana tu kalwińska *Biblia brzeska*. W efekcie tych prac możliwe stało się także ukazanie wzajemnych zależności i filiacji pomiędzy pojedynczymi translacjami staropolskimi³. Ten nurt wydaje się dziś bardziej dominujący, choć wiele kwestii nadal pozostaje jako krąg zadań oczekujących na podjęcie. W mniejszym natomiast stopniu, jak dotąd, ujawniły się te ujęcia, dla których język *Biblii brzeskiej* stanowi kanwę oglądu szesnastowiecznej polszczyzny w ogólności, gdzie zaznacza ją swą obecność ważne procesy tak ilościowych, jak i jakościowych przemian oraz przewartościowań.

Z językowego warsztatu *Biblii brzeskiej* – zagadnienia wybrane

Pora przejść do tej części niniejszego opracowania, której zadaniem jest bliższe spojrzenie na wybrane aspekty języka i warsztatu przekładowego *Biblii brzeskiej* wraz z próbą odpowiedzi na dwa narzucające się przy tej okazji pytania. Pierwsze z nich dotyczy kwestii usytuowania kalwińskiej Biblii w kontekście poprzedzającej ją staropolskiej serii przekładowo-biblijnej, na którą, warto przypomnieć, złożyły się średniowieczne tłumaczenia psalterzowo-biblijne (Psałterze: floriański, puławski, krakowski), a także niemałe dokonania szesnastowieczne sprzed roku 1563, tj.: luterkański Nowy Testament Stanisława Murzynowskiego (1551–1553), pierwszy katolicki przekład Nowego Testamentu określany tradycyjnym mianem Szarffenberga/Bielskiego (1556), najstarszy, kompletny przekład katolicki Pisma Świętego zwany *Biblią Leopoldy* (1561) czy wreszcie osobne przekłady Psałterza: Walentego Wróbla (1539), Mikołaja Reja (1546) oraz Jakuba Lubelczyka (1558). Jaki jest stosunek tłumaczy brzeskich do owego dziedzictwa, czy i w jakim stopniu *Biblia brzeska* podtrzymuje i utrwała ponadkonfesyjne znamiona polszczyzny biblijnej tego okresu, oto pytania, które wyznaczają osobny zespół zadań badawczych. Równie naturalna wydaje się próba zwrócenia uwagi na stosunek tekstu brzeskiego do tego, co dotyczy ówczesnego stanu polszczyzny, która w połowie XVI stulecia doświadcza renesansowego otwarcia na wielorakie źródła i doświadczenia, radykalnie powiększające jej ilościowy potencjał oraz środki wyrazu. Te dwa, do pewnego stopnia przeciwstawne, wektory oddziaływać na warsztat przekładowy *Biblii brzeskiej* determinują bardzo szeroki obszar zagadnień odnoszących się do różnych płaszczyzn językowych owego tłumaczenia. Gatunkowe ograniczenie tego opracowania do krótkiego artykułu w oczywisty sposób czyni go ujęciem ukierunkowanym jedynie na wybrane problemy i obszary, które w tym wypadku obejmować będą głównie płaszczyznę leksykalną oraz frazeologiczną tekstu brzeskiego.

³ Określenie „staropolski” użyte bywa w tym opracowaniu zazwyczaj w znaczeniu bliższym ujęciom literackim niż historycznojęzykowym.

Cechy polszczyzny biblijnej w *Biblii brzeskiej*

Próba oceny językowej strony kalwińskiej *Biblii brzeskiej* pod kątem odniesienia do tych cech, które przynależą do konstant stylowych polszczyzny biblijnej, obejmować może na równi wyznaczniki przynależne płaszczyźnie leksykalnej, frazeologicznej, składniowej, jak też stylistycznej (Bieńkowska 2002).

Obserwacja tekstu brzeskiego pod kątem obecności w nim leksykalnych ekwiwalentów rodzimych kanonicznego tekstu biblijnego, nawet ograniczona jedynie do wybranych miejsc przekładowych, pozwala na skolekcjonowanie niemałej liczby jednostek, które już w połowie XVI stulecia wykazywały cechy nawiązań do leksyki typowo biblijnej, mającej nierzadko swe starsze poświadczenia w tłumaczeniach sprzed roku 1563⁴. Krąg ten tworzą m.in. takie formy, jak:

biada (Iz 29, 15; Łk 11, 52); *bojaźń* (Hi 15, 4; Prz 1, 7); *boleść* (Hi 9, 28); *brzemię* (Łk 11, 46); *cudzołożyc* (Mk 10, 11); *dobrotliwość* (Ps 5, 13); *dzieciątko* (Mk 9, 36); *dziedzictwo* (Jr 12, 8; Mk 12, 7); *lękać się* (Ps 3, 7); *majątność* (Hi 1, 3); *młodzieniec* (Hi 30, 12); *nawiedzać* (Hi 7, 18); *nieprawość* (Ps 51, 5); *oblicze* (Rdz 2, 7); *oblubieniec* (Mk 2, 19); *odzienie* (Hi 41, 4); *opoka* (Ez 24, 7); *pełen* (Hi 14, 1); *pierworodny* (Wj 4, 23; Mt 1, 25); *pojmać* (Ps 7, 6); *począć* (Hi 12, 14); *przyobleczony* (Hi 7, 5); *rozmyślać się* (Mk 10, 21); *rzec* (Mt 9, 37); *służebnica* (Tb 8, 12); *szata* (Ap 4, 4); *trwożyć się* (Mk 5, 39); *wszędy* (Mk 3, 34); *wybawić* (Hi 5, 21); *wzgardzić* (Hi 8, 20); *zaprawdę* (J 1, 51).

O ich świadomym wyborze i zarazem nawiązaniu w tym wypadku przez tłumaczy *Biblii brzeskiej* do wcześniejszych wzorów świadczy fakt, iż wiele z tych form miało już „konkurencję” w coraz bogatszym w tym okresie zasobie jednostek względem nich znaczeniowo stycznych. Dla przykładu, w bliskoznaczonej relacji do często użytego przez brześcian rzeczownika *bojaźń* w polszczyźnie renesansowej sytuowały się formy: *frasunek*, *groza*, *lękanie*, *niepokój*, *(po)strach*, *trwoga*, *utrapienie*, *wątpienie*, *złęknięcie* (SPXVI: II:307–308). Przywołany powyżej zasób jednostek leksykalnych daje się także odnaleźć w analogicznych miejscach *Biblii Wujkowej*, co za sprawą szczególnego, wielowiekowego statusu tego przekładu sprawi, że większość tego rodzaju cech polszczyzny biblijnej przetrwała aż do czasów współczesnych, leksykę o nacechowaniu chronologicznym czyniąc jedną z bardziej wyrazistych konstant polskiego stylu biblijnego (Bieńkowska 2002: 42–94). Wbrew wielu obiegowym opiniom ich genezy, jak widać, nie można wiązać li tylko z *Biblią Wujką*, lecz z o wiele wcześniejszymi tłumaczeniami, do których wlicza się przede wszystkim tekst brzeski.

Równie wyraziste cechy polszczyzny biblijnej tworzą rodzime jednostki o typie utrwalonych połączeń wyrazowych (frazologizmy, paremie, formuły). Jak

⁴ Na potrzeby niniejszego opracowania wykorzystano faksymile testu *Biblii brzeskiej* wydanego w ramach serii *Biblia Slavica: Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu*, Brest 1563. Hrsg. von Hans Rothe und Friederik Scholz, *Biblia Slavica*, Serie II, *Polnische Bibeln*: Band 2. Teil 1. Stary Zakon; teil 2. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich 2001. Materiał ilustracyjny przytoczony został w nieco uproszczonej transkrypcji, zachowującej głównie morfologiczne i składniowe cechy tekstu oryginalnego. Przywołane biblizmy nie obejmują wszystkich miejsc ich występowania w *Biblii brzeskiej*.

pokazują dotychczasowe badania, ich proveniencja i charakter mogły mieć różne uwarunkowania. Przeważająca część z nich status jednostek utrwalonych posiadała już w obszarze języka tekstu kanonicznego, by następnie w drodze tłumaczeń literalnych, jako hebraizmy i greczyzmy, znaleźć odwzorowanie na gruncie języka polskiego. Inne, rangę jednostek spetryfikowanych i konwencjonalnych zyskały dopiero w obrębie języka przekładu, w tym wypadku polszczyzny (Koziara 2016: 55–68). Obserwacja pod tym kątem kalwińskiej Biblii z roku 1563 pozwala odnaleźć w jej tekście liczne zasoby typowych i niemal w niezmiennym kształcie po dziś dzień funkcjonujących w języku polskim biblizmów, głównie o typie frazeologizmów oraz paremii (Koziara 2001; wyd. 2: 2009).

Znaczną część spośród tego rodzaju biblizmów poświadczonych w tekście brzeskim stanowią konstrukcje pojawiające się już w tłumaczeniach starszych (Nowy Testament Murzynowskiego, Szarffenberga/Bielskiego, *Biblia Leopoldy*). W sporej większości dają się one odnaleźć także w późniejszych tłumaczeniach szesnastowiecznych. Do tej grupy biblizmów należą m.in.:

frazeologizmy: *chleb powszedni* (Mt 6, 11), *dać świadectwo* (J 1, 15.32.34), *Dzień chyli się ku zachodowi* (Mk 6, 47), *głos wołającego na puszczy* (Mt 3, 3; Mk 1, 3), *kamień węgielny* (Hi 28, 6), *palec Boży* (Łk 11, 20), *rozdzierać szaty* (Mk 14, 63), *sądny dzień* (Mk 6, 11); *sól ziemi* (Mt 5, 13), *ziemia obiecana* (Hbr 11, 9);

paremie, sentencje: *Kto ma uszy ku słuchaniu, niechaj słucha* (Mt 11, 15); *Nie możecie Bogu służyć i Mammonie* (Mt 6, 24); *Proście, a będzie wam дано. Szukajcie, a znajdziecie. Kołajcie, a będzie wam otworzono* (Mt 7, 7); *Nieobecny ciałem, ale obecny duchem* (1 Kor 5, 3); *Z obfitości serca usta mówią* (Mt 12, 34);

stałe formuły: *Błogosławienisz, którzy nie widzieli a uwierzyli!* (J 20, 29); *Pokój temu domowi* (Łk 10, 5); *Zaprawdę, zaprawdę wam powiem* (J 5, 25).

Osobną i wartą zauważenia grupę wśród owych biblizmów zajmują te, które początek w utrwalonej postaci biorą w tekście brzeskim, nieobecne jeszcze w tłumaczeniach starszych, by następnie znaleźć kontynuację w przekładach późniejszych. Są wśród nich takie jednostki, jak:

jaskinia zbójców (Mt 21, 13; Mk 11, 17); *Kamienie wołać będą* (Łk 19, 40); *poruszyć niebo i ziemię* (Ag 2, 22); *Lekarzu, uzdrów samego siebie* (Łk 4, 23); *Nieobecny ciałem, ale obecny duchem* (1 Kor 5, 3); *Szabat uczynion jest dla człowieka, a nie człowiek dla Szabatu* (Mk 2, 27); *Znak, któremu się sprzeciwić będą* (Łk 2, 34); *Żniwo wielkie, ale robotników mało* (Mt 9, 37; Łk 10, 2).

Ciekawe i warte podkreślenia jest to, iż ogromna większość spośród owych biblizmów znajduje bądź to dosłowne, bądź też bardzo bliskie tekstowi brzeskiemu odwzorowanie w katolickim tłumaczeniu Pisma Świętego ks. Jakuba Wujka, wieńczącym szesnastowieczne inicjatywy przekładowo-biblijne. Wujek, krytykując z płaszczyzny konfesyjnej kalwińską Biblię, jako wytrawny filolog nie tylko dostrzegał, ale też doceniał jej walory językowe. Dał temu wyraz w przedmowie do własnego tłumaczenia Nowego Testamentu, pisząc, iż ta „gładkością polskiej

mowy przechodzi krakowską⁵ (Wujek 1966: LI). Nie wahał się więc, jak widać, przejmować i włączać w tekst własnego przekładu wielu translacyjnych rozwiązań brześcian.

Z przytoczonego jedynie wybiórczo materiału, obejmującego mniej lub bardziej utrwalone konstrukcje wyrazowe, daje się wyprowadzić istotny wniosek, iż tekst *Biblii brzeskiej* stanowił zarówno swoiste medium oraz teren upowszechniania się wielu wcześniej ujawnionych cech polszczyzny biblijnej, jak też sam stał się źródłem, skąd początek wzięło wiele rodzaju biblizmów.

Na marginesie warto dodać, iż w przekładzie brzeskim, jak pokazują to najnowsze obserwacje, bez trudu można także dostrzec inne konstanty stylowe polszczyzny biblijnej, jak: osobliwy szyk postpozycyjny (głównie rzeczownik + zaimek), licznie obecne syntaktyczne konstrukcje bierne (tzw. *passivum divinum*), nader częste wykorzystanie konstrukcji imiesłowowych czy też starannie zachowany paraleliczno-anaforyczny tok składniowy, określane roboczo jako tzw. *styl kai* (Kępińska, źródło elektroniczne; Siatkowska 2013: 39–54).

Biblia brzeska wobec bogactwa polszczyzny renesansowej

Konfesyjna niezależność kalwińskiego przekładu od wzorca łacińskiej *Wulgaty*, która w ogromnym stopniu determinowała wybory polskich tłumaczy katolickich, czego wyrazistym świadectwem jest chociażby język tylko o dwa lata młodszej od tekstu brzeskiego *Biblii Leopoldy*, stwarzała tłumaczom brzeskim możliwości nowych poszukiwań na polu translatoryki biblijnej⁶. Tezy o sięganiu w tym wypadku przez brześcian po pokłady polszczyzny dotąd w tej funkcji nieobecnej, owszem, zgłaszano niejednokrotnie, ale zauważyć trzeba, że poza przywołanymi pracami Rosponda, Kwileckiej oraz Lisowskiego z rzadka znajdowały one bardziej pogłębione i miarodajne świadectwa źródłowe.

Poniższe prezentacje materiałowe są zaledwie sondażową próbą wskazania na obecność w tekście *Biblii brzeskiej* wielu jednostek leksykalnych oraz konstrukcji wyrazowych spoza repertuaru cech stylowych polszczyzny biblijnej. Ekscerpcja ta tym razem z konieczności ograniczona została jedynie do dwóch ksiąg przekładu brzeskiego, tj. starotestamentowej Księgi Hioba oraz Ewangelii św. Marka.

Wiele ciekawych danych w tym względzie ujawnia obserwacja leksykalnej strony *Biblii brzeskiej*. Jak się bowiem pokazuje, troska o zachowanie wielu tradycyjnych wyznaczników nie przeszkadzała tłumaczom brzeskim w sięganiu po te rejestry polszczyzny, w których zaznacza swą obecność leksyka o wyraźnej proveniencji potocznej, nierzadko regionalnym pochodzeniu. Nawet wydatnie ograniczona podstawa źródłowa pozwoliła na wydobycie wcale pokażnej kolekcji tego rodzaju form, do których należą m.in.:

⁵ Miano „krakowska” ks. Wujek odnosił w tym wypadku do katolickiej *Biblii Leopoldy*.

⁶ Jak wynika z dotychczasowych ustaleń, tłumacze *Biblii brzeskiej* posługiwali się nowoczesnym i wszechstronnym warsztatem translacyjnym, gdzie obok tekstu oryginału hebrajskiego (Stary Testament) oraz greckiego (Nowy Testament) korzystano z tekstów łacińskich (*Wulgata*, *Biblia Stephanusa*), francuskich (*Biblia Estienne’a*), a nawet aramejskich targumów (Łuczak 2004: 64–65).

ciężek 'ciężar' (Hi 7, 20), *fukać* 'ganić, strofować' (Mk 3, 12), *gabać się*, 'trudzić się' (Mk 5, 35), *grabszytek* 'rylec' (Hi 19, 24), *grzęda* 'grupa, gromada' (Mk 6, 40), *huf* 'legion' (Mk 5, 9), *jaśnia* 'światło' (Hi 28, 11), *jelenica* 'łania' (Hi 39, 4), *opona* 'zasłona' (Mk 15, 38), *powieść* 'mowa, wyznanie' (Hi 13, 17), *parteka* 'kromka chleba' (Hi 31, 17), *potaić się* 'ukryć się' (Mk 7, 24), *prza* 'spór, sprzeczka' (Hi 23, 4), *roztyrk* 'zamieszki' (Mk 15, 7), *rozruch* 'wzburzenie, niezadowolenie' (Mk 14, 2), *swarzyć się* 'spierać, kłócić się' (Mk 8, 11), *szędzizna* 'szron' (Hi 38, 29), *szefelin* 'włócznia' (Hi 41, 20), *sztychować* 'zrównać' (Hi 28, 19), *podolek* 'kraj, rąbek szaty' (Mk 6, 56), *węda* 'wędka' (Hi 40, 20), *wisz* 'trzcina' (Hi 8, 11), *związka* 'więzy' (Mk 7, 35), *zatwór* 'zawór' (Hi 38, 10), *zgonina* 'plewa' (Hi 28, 18), *ziemica* 'kraina' (Mk 10, 1), *zaranek* 'poranek' (Hi 24, 17).

Nie sposób w tym miejscu prześledzić szczegółowo losy owych jednostek w kolejnych okresach polszczyzny. Dość jednak zauważyć, że część z nich swoją żywotność ograniczy do użyc gwarowych (np. *fukać*, *swarzyć się*, *podolek*), inne zaś z czasem zyskują status jednostek książkowych, opatrywanych w nowszych słownikach kwalifikatorami chronologicznymi (np. *powieść*, *ziemica*), obok tych, które współtworzą krąg w pełni archaicznych zasobów rodzimej leksyki (np. *grzęda*, *prza*, *wisz*).

Dla historyka języka tekst *Biblii brzeskiej* co rusz odsłania także bogactwo form, w których zaznaczają obecność ciekawe zjawiska słotwórcze, odbijające żywe podówczas procesy neologizacyjne, z których część miała charakter bardziej trwały, inne zaś pozostały jedynie świadectwem ducha czasu, odsłoną nierzadko zjawisk osobliwych, zawsze jednak wartych uwagi i refleksji historycznojęzykowej. Oto wybrane przykłady tego rodzaju formacji reprezentujących różne kategorie słotwórcze:

- a. nomina agentis: *cieszyciel* 'pocieszyciel' (Hi 16, 2), *jednacz* 'rozjemca' (Hi 9, 33), *rozsiwca* (Mk 4, 14), *wymówca* 'naśmiewca';
- b. nomina actionis: *poswark* 'nagana, łajanie' (Hi 6, 26), *fukanie* 'groźby, napomnienia' (Hi 26, 11), *obmowisko* 'błuznierstwo, obelga' (Mk 7, 22), *rozkazanie* 'przykazanie', śmiechowisko 'pośmiewisko' (Hi 12, 40), *rozruch* 'wzburzenie, niezadowolenie' (Mk 14, 2);
- c. nomina abstracta: *zatyłość* 'otyłość' (Hi 15, 27), *nieczystota* 'nieczystość' (Mk 7, 21);
- d. deminutywa: *niemowiątko* 'niemowlę', *sierotka* 'sierota' (Hi 3, 16) młodzieniaшек (Mk 14, 51);
- e. composita: *samołówka* 'sidło' (Hi 18, 10);
- f. formacje dewerbalne: *domówić* 'dokończyć mówienie' (Hi 1, 16), *nadziwać się* 'oczekiwać, mieć nadzieję' (Hi 27, 8), *zawściągnąć* 'zawrócić, odwrócić' (Hi 11, 10), *zetrwać* 'poczeekać' (Mk 7, 27), *zuciekać* 'uciekać' (Hi 1, 16).

Równie interesujące dane przynosi obserwacja pod tym kątem tej płaszczyzny tekstu brzeskiego, która obejmuje mniej lub bardziej utrwalone połączenia wyrazowe. Mimo ograniczenia ekscerpcji i w tym wypadku do dwóch wybranych ksiąg biblijnych, udało się odnotować w sumie blisko 150 form i konstrukcji, których status i proveniencja stylowa wydaje się dość osobliwa. W ogromnej części reprezentują one te spośród spetryfikowanych jednostek, które nie weszły do repertuaru utrwalonych połączeń wyrazowych polszczyzny, pozostając bardziej świadectwem epoki,

jak też wypadkową indywidualnych poszukiwań translacyjnych. Te zaś w wypadku tekstu brzeskiego nie stroniły od wyborów nakierowanych na pokłady polszczyzny żywej, uwolnionej od schematyczności i niewolniczego powielania wzorców wcześniejszych. Oto kilka przykładów tego rodzaju konstrukcji, wybranych spośród o wiele bogatszego repertuaru:

być przywiedzionym ku skonaniu 'konać' (Mk 5, 23),
być ruszonym miłosierdziem 'odczuwać, kierować się miłosierdziem' (Mk 6, 34),
być ruszonym powietrzem 'być sparaliżowanym' (Mk 2, 3.4.5.9),
być zjętym tęskliwością 'naprzykrzać się' (Hi 7, 16),
cierpieć płynienie krwi 'mieć krwotok' (Mk 5, 25),
dawać coś pod moc 'oddawać pod opiekę' (Hi 1,12),
mieć niemego ducha 'cierpieć na padaczkę' (Mk 9, 17),
Miesiąc nie podaje jasności swej 'zaćmienie księżyca' (Mk 13, 24),
napętniać myśl wiatrem 'mówić rzeczy nieistotne, błahe' (Hi 15, 2),
opić się pośmiewiska 'przyjąć obelgi' (Hi 34, 7),
orać złość i siać przewrotności 'czynić zło' (Hi 4, 8),
płakać głosem wielkim 'rozpaczać' (Hi 2, 12),
podwrócić sąd 'łamać prawo' (Hi 8, 3),
pracować po próżnicy 'pracować daremnie' (Hi 9, 29),
puszczać na wolę 'oddać, powierzyć w czyjeś ręce decyzję' (Hi 2, 6),
skrzężyć ziemię 'okrążyć ziemię' (Hi 1,7),
trzymać ustawę 'zachować tradycję' (Mk 7, 3),
uczynić dosyć pospółstwu 'dać satysfakcję tłumowi' (Mk 15, 15),
wziąć wzrok 'odzyskać wzrok' (Mk 10, 51),
zapaść sierp 'żąć' (Mk 4, 29).

Przywołane powyżej wielowyrazowe jednostki wraz z próbą ich eksplikacji niemal w całości reprezentują werbalne zespolenia wyrazowe o typie zwrotów. O ich przynależności do zasobu utrwalonych i nieciąglych połączeń wyrazowych zaświadcza takie cechy, jak metonimiczność, znaczny stopień metaforyczności, przy jednoczesnym zachowaniu wielu, typowych dla epoki właściwości fleksyjnych, leksykalnych oraz składniowych. Dla niektórych z tych zespolen, jak: *cierpieć płynienie krwi* 'krwotok' (Mk 5, 25); *być ruszonym miłosierdziem* 'okazać miłosierdzie' (Mk 6, 34) tekst *Biblii brzeskiej* okazał się pierwszym źródłem użycia pośród staropolskich przekładów biblijnych.

Przytoczone tu przykłady połączeń wyrazowych bez większego ryzyka można postrzegać jako część dawnego zasobu frazeologizmów, które z rzadka lub w ogóle nie znalazły poświadczenia w nadzwyczaj skąpych ciągle rejestrach frazeografii historycznej. Wydaje się, iż o wiele bardziej skutecznym kierunkiem dla ich poszukiwań i opisu są żywo rozwijające się w ostatnich latach badania nad polską frazeologią gwarową⁷.

Stwierdzenie obecności tychże form i konstrukcji, które rodowód swój brały z potocznych i regionalnych zasobów ówczesnej polszczyzny, jak też tych, które nie zyskały upowszechnienia poza tekstem brzeskim, bynajmniej nie osłabia zna-

⁷ Mowa tu głównie o pracach prowadzonych przez krakowskich lingwistów – Annę Tyrpę oraz Macieja Raka.

czenia kalwińskiej Biblii z roku 1563 w procesie kształtowania się cech stylistyczno-językowych, składających się ostatecznie na inwariantne wyznaczniki polszczyzny biblijnej.

Uwagi końcowe

Zaprezentowana powyżej odsłona wybranych aspektów języka pierwszej polskiej Biblii protestanckiej, wpisująca się w dotychczasowe próby filologicznych ocen owego przekładu, stwarza okazję do sformułowania kilku uogólnień oraz wniosków. Po pierwsze, bliższa obserwacja językowo-translacyjnych tajników kalwińskiego tłumaczenia wskazuje na tyleż ciekawy, ile osobliwy proces poszukiwania swoistego *modus vivendi* pomiędzy coraz mocniej zaznaczającą swą swoistość w połowie XVI wieku biblijną odmianą polszczyzny a wyzwaniem i możliwościami, jakie niosła epoka humanistycznego otwarcia. Trudno w tym kontekście nie podzielić syntetyzującej opinii Ireny Kwileckiej, że:

[...] w *Biblii brzeskiej*, jak w żadnym innym polskim przekładzie Biblii, ścierają się elementy nowatorskie z elementami tradycyjnymi. Pierwsze [...] mają swoje źródło w nowoczesnym, na naukowych zasadach opartym, humanistycznym traktowaniu biblijnego tekstu, drugie są wyrazem troski o szerokiego odbiorcę, liczenia się z jego możliwościami percepcyjnymi, w tym szanowania również pewnych jego przyzwyczajęń (Kwilecka 2003: 262).

Ponadto, podjęte próby ekscerpcji i analiz materiałowych zdają się dodatkowo wzmacniać stanowisko wskazujące na o wiele bardziej, niż dotąd sądzono, złożony proces kształtowania się znamion polskiego stylu biblijnego. Utrzymująca się do niedawna teza o wyłącznej roli w tym procesie katolickiej *Biblii Wujka* jest trudna do utrzymania w świetle nowszych wyników badań filologicznych innych tłumaczeń staropolskich, z protestancką *Biblią brzeską* na czele.

Mówiąc o językowej stronie *Biblii brzeskiej*, nie sposób wreszcie owej refleksji oderwać od tych kontekstów, które wiązały się z atmosferą reformacyjnych sporów nie tylko o wykład tajemnic wiary, ale także o poszukiwanie dla tego celu nowego języka. Jeśli pierwsza z tych międzywyznaniowych aren mogła i powodowała niemały zamęt w duszach wiernych, o tyle druga, tj. walka o rodzimy kształt słowa natchnionego, stanowiła, ośmielę się stwierdzić, jedną z chwalebniejszych kart w dziejach polszczyzny, która tą drogą w sposób wcześniej niespotykany wzbogaciła swe zasoby niemal na wszystkich płaszczyznach funkcjonowania. Patrząc z tej perspektywy, można i należy język oraz warsztat przekładowy kalwińskiej *Biblii brzeskiej* sytuować w samym centrum owych reformacyjno-renesansowych doświadczeń polszczyzny.

Bibliografia

Teksty źródłowe

Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563. Hrsg. von Hans Rothe und Friederik Scholz, *Biblia Slavica*, Serie II, *Polnische Bibeln*: Band 2. Teil 1. Stary Zakon; teil 2. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich 2001.

Prace cytowane

- Biblia brzeska*, 2013, *Biblia brzeska. Historia, język, teologia*, red. R.M. Leszczyński (junior), Łódź.
- Брэсцкая Біблія; Biblia brzeska*, 2015, *Брэсцкая Біблія – унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: новыя даследаванні і матэрыялы. Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały*, praca zbiorowa, Мінск.
- Bieńkowska D., 1992, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź.
- Bieńkowska D., 2002, *Polski styl biblijny*, Łódź.
- Czerniatowicz J., 1969, „*Biblia brzeska*” i najbliższe jej pochodne, [w:] *Tejże, Niektóre problemy naukowe grecożytyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. Teksty greckie a polskie przekłady*, Wrocław, s. 34–46.
- Kępińska A., *Składnia XVI-wiecznych przekładów Ewangelii na język polski*, <https://ewangelie.uw.edu.pl/files/skladnia.pdf>
- Kossowska M., 1968, *Biblia w języku polskim*, t. I, Poznań.
- Koziara S., 2001, wyd. 2: 2009, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków, Łask.
- Koziara S., 2015, *The current state of research by Polish linguists on the Brest Bible: an overview*, „*Reformation & Renaissance Review*”, Vol. 17, No. 1, s. 63–72.
- Koziara S., 2016, *Wokół problemów genezy i opisu polskich frazeologizmów pochodzenia biblijnego*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*, red. G. Dziamska-Lenart, J. Liberek, Poznań, s. 55–68.
- Kwilecka I., 2006, *Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie*, „*Nauka*” 3, s. 111–121.
- Kwilecka I., 2001, *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, [w:] *Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563*. Hrsg. von Hans Rothe und Friederik Scholz, *Biblia Slavica*, Serie II, *Polnische Bibeln*: Band 2. Teil 1. Stary Zakon; teil 2. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich, s. 1485–1660.
- Kwilecka I., 2003, *Nowe karty z dziejów edycji Biblii brzeskiej*, „*Jednota*” 10, s. 9–13.
- Kwilecka I., 2003, *Staropolskie przekłady Biblii jako czynniki sprawcze zmian językowych*, [w:] *Tejże, Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 253–264.
- Kwilecka I., 2003, *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, [w:] *Tejże, Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 335–352.
- Lisowski T., 2010a, *Sola scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań.
- Lisowski T., 2010b, *Leksyka Nowego Testamentu Biblii brzeskiej (1563) oraz Biblii Jakuba Wujka (1599) wobec zasobu leksykalnego Słownika polszczyzny XVI wieku*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*”, t. XVI, Poznań, s. 143–161.
- Łuczak A., 2004, *Biblia brzeska w świetle najnowszych badań*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. XXXIX, s. 53–75.
- Ostrowska E., 1953, *Walka o piękne słowo psalterzowe (Psałterz Kochanowskiego i Psałterz brzeski)*, „*Język Polski*” XXXIII, s. 285–317, przedruk [w:] *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego. Wybór artykułów z „Języka Polskiego”*, wybrał i opracował M. Kucala, Kraków 1984, s. 134–135.

Rospond S., 1962, *Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III: *Historia języka*, cz. 2, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa, s. 161–181.

Siatkowska E., 2013, *Imiesłowy w Biblii brzeskiej i Biblii Wujka a kształtowanie się polskiego stylu biblijnego*, [w:] *Biblia brzeska. Historia – język – teologia*, red. R.M. Leszczyński (junior), Łódź, s. 39–54.

Wujek J., ks., 1593, *Przedmowa do czytelnika*, [w:] *Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593, wstępem i uwagami poprzedził ks. dr W. Smereka*, Kraków 1966, s. LI–LXXII.

Opracowania leksykograficzne

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXIV, red. M.R. Mayenowa, F. Pełowski, Wrocław 1966–2010.

Bazy elektroniczne

<https://ewangelie.uw.edu.pl/teksty>

<https://ewangelie.uw.edu.pl/files/skladnia.pdf>

On linguistic curiosities from translation work of the *Brest Bible* (chosen items)

Abstract

This paper is an attempt at drawing attention to the first Protestant translation of the whole Bible into Polish, which is traditionally known as *Brest Bible* or *Radziwill Bible*, in terms of its significance and place in the history of Polish language. The first part of this work is the introduction of some basic data from the field of origins, history and the state of previous philological research into *Brest Bible*. The second part of the paper shows the role of the translation in the process of shaping the characteristics of Polish biblical style and the way in which the translators used the richness and potential of the Polish language in the Renaissance. As the source material to complete the research task the author of the paper used some chosen areas of the language in *Brest Bible*, which included lexis and fixed expressions.